

Душан ИЧЕВИЋ*

ОБЛИКОВАЊЕ ЦРНОГОРСКЕ НАЦИЈЕ У ДОБА ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

У поновном прочитавању обимних списа Петровића Његоша трагао сам за знацима и значењима колико су и како династи Петровићи били национално освијешћени и определијени. Застајање у 18. и 19. вијеку, па и почетку 20. вијека, међутим, може дати вјеран отисак „стања духа”, али не и потпуније одговоре за научно закључивање. Спознао сам и раније, потврдио и сада, да је стриктно завезивање и препознавање владика и владара Петровића само у свом времену и једино у етносу и национу научно склиско и непоуздано. Ововремена мјерила истовремена нијесу свакад примјењивана на ранија историјска раздобља. Критичко превредновање доступне грађе, нова истраживања и сопствена просуђивања могу дати ваљаније исходе.

Нације је сложена, слојевита и противрјечна друштвена заједница у развоју. Она се непрекидно ствара и испуњава новим својствима, састојцима и вриједностима. Нација је комплексна природно-историјска, историјско-друштвена, економска, етничка, политичка, културно-духовна, емотивно-психолошка... заједница људи. Она се не може свести на етнос, поготову поистовјетити са првобитним етносом, нити на вјеру или на језик.

Свака нација је самосвојна. Црногорска мисија има особености, које се не могу затворити у какву општеобавезујућу формулу. У врсти историјске спирале би се могло представити и научно доказивати како се обликовала црногорска нација: на сопственом словенском етносу, од Склавиније Дукље, претапањем (Илира, Келта, Трачана, романизованих Илира, Романа) затечених старинаца и новодосељаваних становника, са удјелом и српског супстрата, у својој независној држави, првој код Јужних Словена, Дукљи/Зети, па Црној Гори, са властитим династијама Војислављевића, Балшића и Црнојевића, па око 176 година под влашћу српске династије Немањића, непрекидних ослободилачких борби и ратова за одржање самосталности против османских и других освајача, у врсти племенске организације, непосредне демократије и централизације власти и апсолутне мо-

* Доктор политичких наука, редовни професор универзитета, Београд.

нархије народне династије владика и владара Петровића Његоша, званичног међународног признања независне Црне Горе на Берлинском конгресу 1878. године, на културно-духовној надградњи значајне културне баштине од најстаријих времена и особеног начина живота црногорског друштва, врхунских списатељских дјела и умјетничких творевина, на етичко-етничким вриједностима чојства. Историјско-друштвени процеси преласка из затворене племенске организације, натуралне и „ратне” привреде у отворено друштво тржишне економије, нове подјеле рада индустријског типа, велико територијално проширење и излазак на море, ослобађање градова, изградња саобраћајница, постепено стварање односа грађанског друштва, увођење парламентарне демократије и образаца модерног начина живота – омогућили су убрзани свестранији развој и интеграцију Црне Горе у Европу.

Написао сам и објавио студију „Црногорска нација”,¹ у којој сам дао довољно научних доказа о објективном настајању, постојању и развоју црногорске нације. У њом сам, поред осталог, утврдио да су се у распону од 220 година владавине династије Петровића Његоша збивали многи значајни друштвени процеси и историјски догађаји, који су обликовали друштвено и национално биће Црногораца, осјећање и свијест о националној припадности и посебности.

У избору како да поступим у обради насловљене теме могао сам да само дам сажетак моје студије. Историјске околности су учиниле да се национално освјешћивање Црногораца противречно одвијало на црногорском и српском супстрату, и траје до данас. Могуће је било отуда да се подробно, посебно или цјеловито истражује како су на обликовање црногорске нације у доба династије Петровића Његоша дјеловали:

1. државотворне концепције владика и владара Петровића Његоша,
2. међународне прилике у новом распоређивању интересних сфера и снага на Балкану,
3. владавина Немањића и узношење Црногораца средњовјековном српском државом и Душановим царством,
4. поистовјећивање православља и српства, српске вјере и српске нације, православља и светосавља, наметање српске вјере и српске нације свуда гдје су Срби владали,
5. српско и црногорско, напоредо, усмјеравање Црногораца кроз листове, часописе, књиге и дјела владика и владара Петровића Његоша, и српско васпитавање црногорске младежи у школама кроз школске програме, наставу и уџбенике,
6. утицај тзв. изваћаца Срба који су у Црној Гори били учитељи, школски надзорници, писци програма, уџбеника, уредници листова, министри просвјете,

¹ Уп. Душан Ичевић, *Црногорска нација*, Форум за етничке односе, Београд 1998.

7. свједочење страних путописаца о Црној Гори.

У својим књигама „Црногорска нација”² и „Савезна држава и савез држава (Односи Србије и Црне Горе)”³ дао сам краће прегледе и о томе.

Опредијелио сам се за ову прилику, у складу са насловљеном темом, да преберем по списима владика и владара Петровића Његоша и назначим колико су и како спомињали Црногорце, црногорство, Црну Гору, и Србе, српство, Србију, са краћим напоменама и завршним закључком.

За црногорско друштвено биће битно је да су истовремено дејствовале силе обнове државног живота, народне демократије и народне династије. Династи Петровићи су, након прекида устаљене државне организације одласком Црнојевића, – до њих без централне власти – својом државотворном политиком и ратовима Црне Горе и Брда против османског завојевача наново стварали државне органе. Петровићи су израсли из народа, народ их је бирао на Општецрногорском збору – Јединокупном сабору, и по врсти наслједства, које је претежно одређивао претходни владалац. Домаћа и народна династија, коју народ бира и подржава, утиснула је у начин живота и систем вриједности битна својства. Петровићи Његоши су за око 220 година (од 1797. до 1918. године) увелико опредјељивали државни и економски развој Црне Горе и политички, национални и културни идентитет Црногораца.

Јесу ли, колико су, како су Петровићи били национално освијешћени?

Почећу показивање свог наума од два Данила, и Василијем, у средишту су два Петра, у завршници Никола I.

Родоначелник династије Данило Шћепчев Петровић, изабран од црногорских главара и народа на збору на Цетињу за владика и пастира (владара и владика), отпочиње нову епоху самосталног развоја Црне Горе. У политичку свијест Црногораца уноси идеју о црногорској државности, слободну и од Турака и од Млечића, у настављању традиције Црнојевића, чије државне симболе преузима.⁴ Сједињује у борбама црногорска и брдско-херцеговачка племена, чинећи од подловћенске Црне Горе и Цетиња политичко средиште заједничких акција, извојује значајну побједу против Турака на Царевом лазу 1712. године, ствара натплеменске државне органе вла-

² Исто, нарочито стр. 107-110, о писању страних путописаца, стр. 145, о поистовјештавању вјере и нације.

³ Уп. Душан Ичевић, *Савезна држава и савез држава (Односи Србије и Црне Горе)*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица, 2001, нарочито стр. 145-149 о државотворним концепцијама династије Петровића, стр. 196-199, дјеловању извањаци и о садржини црногорских листова, школских програма, уџбеника, посебно у вријеме владавине књаза/краља Николе Петровића.

⁴ Према, Живко М. Андријашевић, *О црногорској државној идеји*, Матица, 2, Лето 2000, стр. 112-114.

сти (Суд). Усмјерава борбу на ослобађање и припајање територија које по историјском праву припадају Црној Гори. Нарочито је значајно што 1711. године успоставља везе са Русијом, која постаје узданица и заштитник Црне Горе. Борба Црногораца и Брђана за слободу и државну независност добија међународну потврду. С ослонцем на Русију, национално-ослободилачки и државотворни покрет у Црној Гори прераста оквиру унутрашњег питања Турског царства и постаје „балкански проблем”, значајан и за остале хришћанске државе.⁵

У свом спису „Историја о Црној Гори” из 1754. године митрополит Василије Петровић издваја владика Данила, који се једини одважи да на позив руског самодржца Петра Првог ратује против Турака. А у рату против Нуман-паше Туприлића 1714. године „Црногорци од својих савезника Срба, турских поданика, бјеху остављени, а поред тога са Турцима заједно на Црногорце пођоше у рат Херцеговци, којима Турци никад не дозвољавају да носе оружје, осим кад иду у рат против Црне Горе”.⁶ Масовне истраге потурица, коју је наводно извео владика Данило, и какву је Његош уздигао у симбол борбе за ослобођење хришћанске раје испод турског јарма, изгледа није било. А за наводни потпис владике Данила да је војеводич српске земље налази се да је кривотворен.⁷ Которски бискуп извјештава Римску курију 10. фебруара 1702. године да је сусједног српског бискупа на Цетињу, под кога потпада цио свијет тога обреда (значи српскога Д. И.), замијенио Црногорац (зна се, Данило), познат као насилник, распусник и жестоки непријатељ католицизма.⁸

„Млаки” владика Сава Петровић радије се бавио црковним него државним пословима. Лажни цар Шћепан Мали енергично је заводио ред и државном силом сузбијао племенску самовољу и анархију.

Књаз Данило својом вољом постаје свјетовни владар. Наставља односно обнавља црногорску државу у традицији „Иванбеговине”, наследица територија које су јој некада припадале, отприлике оно што је претежно савремена Црна Гора, не залазећи тада у „туђе” државе (дио Приморја, област преко Лима итд.). У одговору султанскоме Омер-паши на пријетње,

⁵ Исто, стр. 114-116.

⁶ Митрополит Василије Петровић, *Историја о Црној Гори*, Лексикографски завод Црне Горе, Обод–Побједа, Цетиње–Титоград 1985, стр. 73, 77.

⁷ Према, Др Данило Радојевић, Фалсификовање свијести Црногораца о себи, Монитор, 13. септембар 1991, стр. 38. Радојевић у расправи поводом књиге др Василије Ђерића „О српском имену о западнијем крајевима нашега народа” (Београд 1914) наводи „и доцнији фалсификат, наводни запис на молдавском јеванђељу владике Данила Петровића, на коме стоји да је „војеводич српској земљи” (све подвучено).

⁸ Према, Марко Јачов, *Сјиси шајноџ вајшканскоџ архива*, XVI-XVIII вијека, Београд 1983, стр. 152.

владар и књаз Данило I и Црногорци пишу да је Црна Гора кадра била за више столетија храбро своју слободу одржати, и да је „шака Срба у Црној Гори кадра држати сву турску силу на скоку”.⁹ У писму грофу Буолу, министру иностраних дјела Аустрије, 27. фебруара 1858. године употребљава синтагму Срби–Црногорци.¹⁰ Често је цитирана његова порука књазу Михаилу Обреновићу, са намјером да подстакне српског владара на рат с Турцима: „Нека само започне књаз Михаило, ја му са својим Црногорцима пођох на сусрет, да ослободимо српски народ, па ма ја био у војсци књазу Михаило прости војник”.¹¹ Док су црногорски владари жудјели и залијетали да ратовањем против турске суле ослобађају српски народ, српски владари су били реалнији и практичнији, па су отезали и тактизирали у задобијању права и територија политичком и дипломатском вјештином. Спорна је одредба из познатог Даниловог Законика о српској народности, која се узима за довољан доказ да су у Црној Гори живјели једино Срби. Наиме, у члану 92 кривотворено је, односно додато да у овој земљи нема никакве друге народности „до једино српске”, што не постоји у рукописном оригиналу.¹² Допуну је извршио књажев секретар Милорад Медаковић при штампању Законика у штампарији свога брата у Новом Саду. И они који признају аутентичност рукописа без додатка довијају се па казују да је случајно испало „српске народности”, пошто је природно да тако пише.¹³ Закоником је „књаз и господар народа црногорског и брдског” уз пуно „согласије с главарима и старешинама од све Црне Горе и Брда” дао „закону слободу”. Одвојио је цркву од државе. Послије велике побједи црногорско-брдске војске на Граховцу извршио је разграничење с Турском, чиме је Црна Гора и формално постала независна. Схватио је да Црна Гора, ако жели да уђе у ред европских држава, и сама мора таква постати. Можда је највреднија

⁹ Према, *Луча*, јул–август 1898, Цетиње.

¹⁰ Према, *Цетињски вјесник*, 4. јануар 1912. године.

¹¹ Исто.

¹² Према, Др Радослав Ротковић, *Крајка илустрирана историја црногорског народа*, Графос, Цетиње 1996, стр. 147. У оригиналу Законика пише: „И ако у овој земљи нема никакве друге народности и никакве друге вјере до једине православне источне...”.

¹³ Уп. Батрић Јовановић, *Војевање кроз неосвојених чиненица*, Овдје, Титоград април 1987, стр. 31. За Батрића Јовановића је очигледна омашка што не стоји „до једино српске”, што је име народности заједничко за Црногорце и Брђане. Само наизглед је довитљиво да се српско сматра за заједничко обиљежје свих који се припајају Србима. Историчар Драгослав Јанковић утврђује да је од средине XIX вијека владајућа грађанска класа у Србији водила најчешће завојевачку политику територијалне експанзије. Под видом ослобођења и уједињења српства проглашавала је за Србе све становнике у сусједним па и удаљенијим областима (Уп. Драгослав Јанковић, *Српска држава и настајање српске нације*, *Постанак и развој српске нације*, зборник радова, ИРО Народна књига, Марксистички центар ЦК СК Србије, Београд 1979, стр. 54-55).

Данилова мисао: „Наша нација је добра и бистра и кад би се њој пружила могућност да употреби њену енергију и своје моћи на једном раду и миру, да буде на милост и немилост њених комшија, без сваке сумње, прогрес цивилизације брзо би се развио”. Насилно је прекинут Данилов заокрет према Европи убиством 1860. године.

Уметнућу владика Василија, који је заступао обнову државе Црнојевића, Црна Гора би била независна свјетовна држава, са династијом која је историјски наследник „херцога наших Црнојевића”, и главни експонент руске политике на Балкану.¹⁴ Написао је прву историју о Црној Гори, која почиње од Зете, зване и Диоклитија. Разазнаје Црногорце, Србе, Македонце, Бошњаке и Албанце. Одјелито, као посебне народносне појмове, спомиње Србе и Црногорце. Црногорци, црногорски народ (28 пута) најчешће су у контексту ослободилачке борбе; Србији (18 пута) су поименице и у значењу српско царство, српска војска, српска земља, српски самодржац, сва српска господа, српска држава, претежно у опису косовског боја. И владика Василије користи термин илирско-српски народи, чешће у каснијој употреби славено српски народи. У Предговору „Историје о Црној Гори”, пак, наводи српску земљу, српске деспоте. Противи се казивању Мавроурбина да славни Немањин род, царева српских, потиче из лоше лозе попа Стефана од Пљеваља, него вели да је Симеон Немања рођен од кнеза Беле Уроша, који потиче од породице Ликинија Мучитеља и сестре Константина Великог Теодоре, како је тада било у оптицају. Бела Урош је тада живио у Зети, у граду Спужу, гдје су се родили Давид, Константин и Стефан Немања. Изричито назначује *српску* Пећку патријаршију и *црногорску* Цетињску митрополију. Приговара што се заслугама црногорског народа награђују „неки Херцеговци”, а Бошњака, како га зове, Ђорђа Бранковића цар Леополд је заточио у Прагу, зато што је себе прогласио црногорским заповједником. Из многих српских историја, које се налазе у манастирима, и које говоре о српским царевима и црногорским херцозима, сачинио је своју кратку Историју. У обраћању грофу Воронцову, државном вицеканцелару, којем уручује и препоручује своју Историју, владика Василије истиче да даје опис положаја и пређашњих владара црногорске земље, с прилогом светих српских царева и деспота. Себе назива смјерним пастиром славено-српскога црногорскога народа.¹⁵

Владика Василије Петровић очигледно је имао велику потезу да руске покровитеље упозна са црногорском историјом. У његовој Историји зналци налазе извјесне нетачности, али је она прво званично залагање да се призна непрекидна ослободилачка борба Црногораца и сувереност Црне Горе. Колегијум иностраних дјела Русије је, поводом Василијине историје, свом по-

¹⁴ Уп. Живко М. Андријашевић, исто, стр. 117-118.

¹⁵ Уп. Митрополит Василије Петровић, исто, особито стр. 81, 83, 33, 51.

сланику у Бечу, 1755. године, објаснио да су Црногорци, иако опкољени народима који се налазе под турском влашћу, „слободни људи, који не само што не признају врховну власт Порте и не дају јој никаквог данка, него се налазе у вјечитој борби с Турцима ради своје одбране. Иако су у договору између Порте Отоманске и Млетачке Републике Црногорци уступљени Турској, такви договори не важе ништа и остају без сваке силе, јер слободни народ не може се уступити другоме без његова пристанка”.¹⁶ Василије је писао грофу И. Шувалову 1757. године да на слободни црногорски народ „гледају сусједни хришћански народи у турском поданству: Албанци, Македонци, Босанци, Срби и Бугари. Ако Црна Гора пропадне, ови народи ће од несносног турског угњетавања изгубити наду у избављење”.¹⁷ А побунио се (исте 1757. године) у писму Млетачком Принципу: „А ви национ наш зовете шћавуни... а ми шћавуни нијесмо но род часни и славни”.¹⁸ Митрополит Василије Петровић знао је ко су, што су Црногорци.

У вријеме владике Петра I и Петра II Црна Гора се проширује сједињавањем са брдским племенима, и обавља се значајна законодавна дјелатност. Након славних побједа Црногораца и Брђана над турском војском у Мартинићима и Крусима 1796. године сједињују се с подловћенском Црном Гором Бјелопавлићи, Пипери, Ровца и Морача, и привремено, после ослобођења од Француза 1812. године, Бока Которска се 1813. године уједињује с Црном Гором. Владика Петар I заједно с главарима и старјешинама и „вес збор Црногорскога опшчества” усвајају 1796. године Стегу, врсту закона о јединству Црногораца и Брђана, двије године касније Законик општи црногорски и брдски, допуњен 1803. године, којим се установљују Правитељство суда или Кулук, Сенат, гвардија, перјаници и капетани као племенске старјешине. За владавине Петра II се државни органи власти – Правитељствујушчи сенат црногорски, гвардија и перјаници – оспособљавају да функционишу. Међутим, Петар I и Петар II одступају од државотворне концепције владике Василија, који је у наслеђу Црнојевића и историјском моделу „Иванбеговине” видио обнову црногорске државности и крајњи циљ национално-ослободилачке борбе Црногораца. Они су, како тумачи Живко М. Андријашевић, сматрали да је Црна Гора историјски дио Српског царства. „Црногорски проблем” ће се ријешити када Турска царевина буде враћена у своје азијске оквире. Заправо, када након устанка балканских хришћана на Балкану буде створено какво словенско–српско–руско царство. Нијесу вјеровали да би изван такве „историчне интеграције”

¹⁶ Према, Сергеј М. Соловјев, *Историја Руси с древнејшиј времен*, кн. 1-6, том XVIII, второе издание, С. Петербург 1895, стр. 264-265.

¹⁷ Према, *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека*, књига 12, Обод, Цетиње 1996, стр. 182-183.

¹⁸ Према, Др Радослав Ротковић, исто, стр. 92.

Црна Гора могла остати самостална држава. Ослоњена на митску свијест, до савршенства је доведена идеја о обнови српскога царства, или како владика Петар II пише да је Црна Гора „коматић од развалинах нашега царства... она је урна у коју је силно име Душаново прибјегло”.¹⁹

За Петра I су странци рекли да је највећи човјек којега је родила Црна Гора (Делари) и да је оснивач модерне Црне Горе. Како је доживљавао црногорски национални идентитет?

За себе је написао да је природни Црногорац (у Посланици Црмничанима, 12. августа 1822).²⁰

У свом спису „Кратка историја Црне Горе” Петар I почиње од Превале. Зета, односно Црна Гора „су свагда нераздвојно имале своје владатељне банове, како пређе српскијех царих од Немањића дома, тако и од пресјеченију те царске фамилије...” Прве дукљанско-зетске владаре Војислављевиће не спомиње. И по „плачевноме српскога царства паденију, обје Зете остадоше под управљенијем... Баоше”. Црногорски владике су били опсједнути величином и славом српског царства и династије Немањића, па и жудјели да се обнови и настави Душаново царство, сопственим дјелима. У Историји се Црногорци спомињу 36 пута, у оквиру тога неколико пута црногорске потурице, Црна Гора посебно много пута. Посебно се назначава и храброст црногорског народа, слобода Црногораца, црногорски Господар и дворјани, свеопште собраније црногорско, помоћ Црногораца Млечићима против турске силе, који издадоше Црногорце. Србљи претежно Србско царство, србска војска, српски цареви, самодржавни књаз србски Лазар су у контексту Немањића, па браћа Србљи, србски род, спомињу се све заједно девет пута. Разликује „Србскога патријарха” и „црногорскога Митрополита”. И када Србљи окурише Лазара Хребелановића за српског књаза, и двије Зете пристадоше к Лазаревој страни, њима су управљали „своји књажеви”. Балс или Баош, трећи Балшића дома књаз, сакупи војску за помоћ своме тасту Лазару против турскога цара Амурата, ами му у путу стиже несрећни глас о погибији србске војске и књаза Лазара на Косово, па се поврати, „проклињући Вука Бранковића на издају...”.²¹ Срби су изван Црне Горе. Нема ни примисли да настањују Црну Гору. Црна Гора је, бар по Петровој Историји, била још од Превале самостална држава, осим кад је господарила династија Немањића. Црногорци су увијек имали своје владатеље. Србљи и Црногорци се ниједном не изједначују, ни по роду, ни по држави. Свако засебно твори своје друштво, државу, историјско искуство, изузев кад је Зета–Црна Гора потпала под српску династију.

¹⁹ Уп. Живко М. Андријашевић, исто, стр. 121-125.

²⁰ Уп. Петар Први Петровић Његош, *Посланице*, Обод, Цетиње 2001, стр. 131.

²¹ Уп. Петар I Петровић, *Кратка историја Црне Горе*, Фреске на камену, Графички завод, Титоград 1965, стр. 455-472.

У посланицама Петра I згушњавају се умност владоца и мудрост свети-теља, државотворно и духовно наслеђе, животно искуство, осјећај одговорности за свој народ, историјска спознаја времена и окружења у којем живи, надасве људи с којима живи. Молио је, мољакао, кумио и клео, заклињао и проклињао, страшио своје сународнике Богом и страшним судом, да се уразуме, чине добро, да се ману злоће и поруге, освете и преваре.

У својим посланицама Петар Први се најчешће обраћа Црногорцима, па Брђанима, и Приморцима, појединим племенима и братствима, ријетко појединцима, најодабранијима, наравно. Ако сам добро сабирао, Црногорцима изријеком пише седам пута, Брђанима једном, заједно Црногорцима и Брђанима два пута. У преко 50 посланица Црногорци се помињу преко 80 пута, Брђани посебно неколико пута, а Црногорци и Брђани 25 пута. У већини посланица Црногорци и Брђани су истога рода и народа. У својству духовног поглавара пише и Приморцима (Бокелима, Которанима, паштровском збору, Грбљанима, Новљанима, Ришњанима, Каменарима) такође својим сународницима. Често пише црногорским и брдским племенима, поименице. Свуда гдје је потреба и невоља стиже Петрова порука да се слогом и правдом живи. Свему народу, црногорском и брдском, Црногорцима и Брђанима, обраћа се са молбеницом да не поступају самовољно, него прописно.

Занимљиво је да се ни у једној посланици не обраћа Србима. Петрове посланице руше стереотип о српској Црној Гори, о „српској Спарти”, о Црној Гори као српској земљи и држави. Српство и Срби се помињу само у девет од 107 посланица, најчешће у општем значењу.

У говору из јуна 1796. године обраћа се љубезним витезовима и милој браћи да их соколи у сусрет одсудним бојевима против надмоћнијих Турака у Мартинићима и на Крусима. Подсећа их да су Црногорци народ, народ вољан, народ који се драговољно бори за своју слободу. „Ви сте, драги синови, слободан народ, ви немате друге награде за вашу свету борбу до одбрану своје вољности...” И позива их да покажу непријатељу што су cadre јуначке горе. „Да покажемо да у нама неугашено србско срце куца, србска крвца грије, да покажемо како горскије јунака мишица јунаштом надмашује на бојном пољу свакога душманина!”²² Сумњичи се М. Медаковић да је у Петров говор убацио србско срце и србску крвцу када је штампао своју „Повјесницу Црне Горе”.²³ И када се жали архимандриту Арсенију Гаговићу на ускоке избјегле из Херцеговине у Морачу, коју су „људи зли и безбожни, а празни без никад ништа”, завапи: „Ми смо Срби такви, не знадемо нити хоћемо знати друго, нако један другога гонити и у несрећу и безчест постављати, и што ко-

²² Уп. Петар Први Петровић Његош, *Посланице*, Обод, Цетиње 2001, стр. 131.

²³ Уп. Академик Радослав Ротковић, *Велика завјера њошћив Црне Горе*; од Призре-на до Версаја, Црногорска издања – Montenegro editions, Подгорица 2001, стр. 142.

ји више ради за добро општенородње, то се завист више њега вооружава, која у српском народу, како и у греческом, гордост казује”.

Петар Први је свјестан особености и посебности Црногораца. Можда се не може тврдити да је национално опередијељен Црногорац, али разликује Србе и Црногорце. Тада се тек обликовала национална свијест код јужно-словенских народа. Национални препороди, националне културне установе, јачање државне организације заснивају нову интегративну заједницу. Дјеловање Петра I објективно води ка националном самоосвјешћивању Црногораца. У национално-етничком смислу још се рабе појмови славено-србског народа. И за Петра I су и Руси и Срби једноплеменици и једновјерници. У контексту једновјерника и једноплеменика је и тврдња „да наша и свега словено илиричког Народа радост и срећа зависи од Руса. Чак је правио пројекат „Славено-србског царства”. Конкретно-историјски, пак, Срби су изван Црне Горе, с оне стране границе. Обавјештава Дробњаке и Пивљане (5. јунија 1809. године) да је готов с Црногорцима да им пошаље војску, „а ето наша љубезнејша браћа српски витезови уједно с русијском војском близу ваше границе”. Позива их да „како и ваша браћа Србљи” забораве на сваки страх и трепет и весело прихвате оружје. У мају 1816. године пише главарима и свијема Црногорцима да им је извјесно да је „србска земља у назад три годишта била похарана и плијењена и под турску власт подложена”, па се опет наша љубезнејша браћа Србљи прошлога годишта подигли на оружје. Помиње и српску границу. У погодним приликама, нарочито када осуђује домаће издајнике који хоће да се продају или подају Турцима, понавља издајство проклетог Вука Бранковића, насупрот кога ставља Карађорђа, великог српског витеза. У новом писму главарима од 19. августа 1828. године упозорава Црногорце и Брђане да ако наставе да ратују између себе како ће се показати пред Русима и Србима. У Тестаменту од 18. октобра 1830. године помиње браћи и народу црногорском и брдском да је московска лафа од руског Цара „Мени на образ и на расположење по мојим молбама дошла, и на ползу свега народа српског”. Помиње још (у посланици Црмничанима од 9. августа 1830. године) у осуди сујевјерја, да му колико је по свијету ходио и књига прочитао „нигдје не нађох, нити ми ко каза да има вјештицах и вједогоњах, нако међу слијепим и жалостним србским народом”. Само се назире припадност „српском племену”.

Посланице су дјело израсло на самосвојном црногорском етосу и етносу.

Вољност, односно слобода су у посланицама врхунска вриједност.

Када у јуну 1796. позива на отпор силној турској војсци која хоће да похара и покори Црну Гору, Петар I бесједи: „...Да смо народ, народ вољан, народ који драговољно за своју слободу бори се до посљедње капље крви и сами најмилији живот на међи својих бесмртних ђедова оставља...”. И он говори и Брђанима и свима Црногорцима једнако да је слобода темељ „от свакога добра на овоме свијету, а знадем и што је робство или сужањство и јарам туђи оному који га носи” (Брђанима, 23. фебруара 1800). Прави праву

оду слободи у посланици Бјелопавлићима од 4. декебра 1827. године када огољено приказује каква све понижења, трпљења и нечовјечности је било под турским тирјанством и зулумом. Зато и јесте најпрече да „у миру и у слогу живите, да за своје добро и поштење радите, да своју слободу и љубав утврдите...” Само тако је било могуће да се рускоме цару Александру I подичи 8-20. маја 1817. године: „Овај народ није нигда био од иноплеменије држава у поданство покорен, после окончања бившије књазева и владоаца црногорскије, штавише и у само оно вријеме, кад је отоманска порта грозила цијелој Европи, није нас могла савршено покорити”. И подсећа руског Императора да је Црна Гора била независна и у односима са Млетачком Републиком, и тада с Аустријом, и у пограничној комуникацији са Французима, док су били у сусједству, а независност народа су признавали и Енглези који „су нама 1813. год. помогли Провинцију бокелску од Француза ослободити и исту су оставили под савршеном црногорском управом”. Исти онај којему се обраћа наредио је, на жалост, да се Бока преда Аустрији на управу. Но, Петар Први не одустаје од права Црне Горе, него наставља:

„По овом виду и показаној способности овог народа у свако вријеме к јединомишљењу садашњег обртаја свијета и сва општекористна намјеравања вашег императорског величества и вашије савезника, Црна Гора има пуно право надати се безбједности своје независности у одношењу наспрама иностраније држава, које састављају данашњу европејску систему”.²⁴ Црна Гора се и данас нада да има право да суверено, вољом својих грађана, одлучи о свом државно-правном статусу и односима са Србијом, и сарадњи са свим државама у садашњој европејској системи.

Владика Петар I приговара у писму Јеремији Гагићу, руском вицеконзулу у Дубровнику, Србину из Груже, што помоћ коју шаљу „не иде право црногорскоме него славено-сербскоме народу”. И сам, међутим, користи сродне или исте термине. У једном писму из 1785. године помиње љубав према Русији и свему славено-илирском народу. Такође у писму Карађорђу, 15. фебруара 1806. године, назива га првоначалним војдом храбрих славено-сербских војск. Истовремено се нада да ће „уједно с нама под крило христијанскога цара у слободи остану, куда нас свијех и свакога во обшче славено-сербско-илирческога рода христијанина јединоверије, јединојазичије и јединоплеменије ност потеже”. У још једном писму Карађорђу, 20. јула 1806. године, понавља да је одабрани вођ славено-србске војске, и призива дух старих Словена и слогу словенског народа.²⁵ У жељи да се ис-

²⁴ Уп. Петар Први Петровић Његош, *Посланице*, исто, стр. 48, 76, 180, 192, 189, 37, 168-169, 99-100.

²⁵ Према, Јефто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош, Писма и друга докумен-та*, књига 1, Историјски институт Црне Горе, НИО Универзитетска ријеч, Архив Црне Горе, НИО Побједа, Титоград 1987, стр. 21, 226-227, 235-236.

пуне вјековне тежње за ослобађање хришћанског народа од туђег јарма прави 1807. године пројект „Славено-српског” царства по којем би се у једну државу ујединили: Црна Гора (са Подгорицом, Спужем и Жабљаком), Бока Которска, Херцеговина, Дубровник и Далмација. Сједињене би добиле назив Славено-српско царство, под покровитељством сверуског императора, којим би управљао намјесник или президент, Рус по националности, док би му помоћник или вицепрезидент био црногорски митрополит, а пријестоница би била Дубровник. Заношење стварањем царства било је тада у „моди”, пошто се сматрало да ће тек обновом царства, уједињавањем појединих области, бити погодније за борбу против османске владавине, и сама Црна Гора безбједнија бити у окриљу веће државе.

Можда се изричито може наслутити, да не кажем закључити, како Петар I разазнаје посебност Црногораца и Срба из писма Јеремији Гагићу, октобра 1827. године, у коме пише о доласку Симе Милутиновића „Серба человјека”, у Црну Гору. „Ја не знам би ли се икакав други Србин сложио живјети у Црној Гори, како је наш љубезни Милутиновић сагласан”.²⁶ Да је ли Петар I повода да се пита: Јесу ли Срби живјели у Црној Гори?

Црногорци су и тада у славено-српском или славено-српском-илиричком роду, али су самосвојни народ.

У преписци Доситеја Обрадовића и Петра I спомиње се нација, ваљда у тадашњем значењу истога рода. У писму из Тријеста 9. маја 1805. године Доситеј Обрадовић хвали Петра I да је „љубитељ и ричитељ србске ползе и слоге”, па што може бити од тога једном Натанаило-србском, како каже за себе, сердцу, драже и слађе бити. Предлаже да се у Црној Гори отвори „једно лијепо училиште... и малена штампарија за потребу школе и цијеле нације установила”. Мисли ли Доситеј на цијелу нацију србску, или на цијелу нацију црногорску? Хвали свога младога насљедника који би могао да буде учитељ у поменутој школи, и како би мјесто изгледало гдје би се она подигла. „Имам велику надежду, да кад великодушни и могући рода нашега виде и познаду, да се о свеобштем и дуговечном наше нације добру и напретку настоји нечестно и кад се ово добро дејствително и очевидно покаже, да ће се међу њима јоште Божидача (вјероватно мисли на Божидача Вуковића Подгоричанина – Д. И.) наћи и воздвигнути”. У гломазној Доситејевој стилистици разабире се да се нада да ће српски великодостојници схватити сву корист просвјетивања за „нашу нацију”. Рационалиста и просвјетитељ Доситеј у својим дјелима у средиште ставља род и језик.

Петар I није журио да отпише Доситеју. У писму из Стањевића 23. октобра 1805. године благодари на послатим књигама и „срдечно” жели да у „нашем роду” буде више оних као што је Доситеј који би „своја дарованија

²⁶ *Петар I Пејровић, Фреске на камену, исто, стр. 545.*

и труде... на просвјешченије својеј нацији посвјешћивали”.²⁷ Употребљава и он појам нације, вјероватно желећи да похвали оне који ће ваљати „својеј нацији”, српској нацији.

Пошто Петар I у својим списима користи синтагму славено-српски народ упутно је да се разазна што она уистину обухвата. Вјеродостојно је писање Летописа Матице српске за 1825. годину (значи за живота Петра I) да у Словено-Српско колено спадају: Бугари, Срби, Бошњаци, Црногорци, Славонци, Далматинци. Срби насељавају пространо подручје, али не и Црну Гору. „Црногорци (Монтенегри) називају се Словенски обитатељи планина Црногорски, од мора до Босне. От Турака никад нису покорени били; и дан данашњиј јесу слободни и независими. С њима управља Епископ и Митрополит Петр Петровић”.²⁸ Сви су православне вјере. Тадашњи „летописци” сасвим разликују Србе и Црногорце. Поменуто је да се Петар I противио што се помоћ не шаље црногорском, него словено-српском народу. Могуће тумачење је да су припадници православне вјероисповијести смјештани у славено-српско „колено”. На Вуковом „Срби сви и свуда” по штокавском нарјечју, у Србе су убрајани сви који су српског језика, пошто су нпр. само чакавци Хрвати, а само кајкавци Словенци. У замисли да су сви Јужни Словени поријеклом Срби, прављени су етроними Србобугари, Србохрвати, Србомађедонци, Србословенци. Нарочито је од Гарашанинова Начертанија настала мода да се сви „приљубљују” Србима, и да буду – Срби. Ваљда је одатле потекло и проглашење Црне Горе за Српску Спарту, Војводине за Српску Атину, а Босне и Херцеговине за срце Српства.

„Крунски свједок” српства Црногораца је Петар II Петровић Његош. Заправо, свакоме ко заступа посебну црногорску нацију „испријечи” се Његош својим Српством, надахнутим пјесничким уздицањем свеколиког српства. Сви они који изјављују да су Црногорци као нација „издају” Његоша, нијесу му ни потомци, ни насљедници, ни настављачи, него – изроди. А Његош је српска светиња, највећи српски пјесник, који даје мјеру свима. Тако се Његошево пјесничко усхићење српском некадашњом величином и надом да ће се ујединити сви јужнословенски народи у борбу за ослобађање хришћанске раје од „турскога кота” претвара у „завјетну мисао” и доказ да ни тада ни сада, никада, Црногорци нијесу ништа друго до Срби. Наравно, Његошу се не може спорити осјећање српске припадности, али се пренебрегава да је он уистину био и „рођени” Црногорац, и „занесени” Србин, и „страсни” Југословен, и „одани” Словен. Прва половина 19. вијека, када је Његош живио, била је за многе и европске народе доба националног освјешћивања и препорода. Двије велике европске нације (њемачка и талијанска) „ујединиле” су се тек седамдесетих година 19. вијека,

²⁷ Исто, стр. 516-518.

²⁸ Уп. Летопис Матице српске за 1825. годину, стр. 56-58.

из мноштва, нарочито њемачка, посебних територија, државица, кнежевина, па и етничких скупина. И Црна Гора је тада била у процесу довршавања територијалног, државног и народног уједињавања, што је званично признато 1878. године на Берлинском конгресу. Напомињем да се владика Раде не може стриктно национално именовати нити сврставати у категорије изван свога времена.²⁹ Он јесте у великој и заслуженој традицији српског народа, али је изворно, по свом друштвеном бићу, мисаоном узлету и поетској метафоричној сублимација одиста црногорски „националиста”. Својим дјелом надањивао је и освјешћивао Црногорце да стварају слободно друштво. Но, и када би Његош био само Србин, и ништа више, његово осјећање и одређење не би било упутство за сва времена. Нација је модерна заједница настала интеграцијом многоврских састојака и својстава. Најизразитије је одвојио Црногорце од осталих сусједних народа када је у Лажном цару Шћебану Малом кроз мисли Теодосија Мркојевића описао неповољне карактерне особине околних народа: Бошњака, Арнаута, Грка, Бугара, па и Срба.³⁰ Слободан Томовић је пребрао и издвојио све стихове из *Горског вијенца* и *Шћејана Малог* у којима су поменути Црногорци и Срби, Црна Гора и Србија, поименице или у придјевским значењима. У *Горском вијенцу* се Српство, Срби спомињу 20 пута, а Србија једном, са наводима: кукавно Српство угашено, жртва сва Србија, српски витезови, јадни Срби, љутња Бога на Србе, седмоглава аждаја која сатрије Српство свеколико, Српкиње, слетио Милош међу Србе, српски момци, српско их млијеко разгубало, српске бадњаке итд. Свуда је претежно жалост због несрећног Српства. Црногорци се спомињу 25 пута, Црна Гора пет пута, у познатом опису призора из свакодневног живота и припрема за истрагу потурица, гдје је споменик црногорског јунаштва Црна Гора и њена слобода. У *Лажном цару Шћебану Малом* Срби су наведени 21 пут, Србија ниједном, али јесте српска земља, српски народ, српски род, српско кољено, Срби народ храбри, да велики Душан устане и позове Србе на освету, погибија Срба, несрећни српски народ, превјера Срба, који се својим именом више не жели звати, пад српског царства на Косову. И у овом Његошевом спјеву су јадиковке због српске коби. Црногорци се, пак, спомињу 57 пута, Црна Гора 17 пута, у виђењима храброг црногорског народа, предказања страшне погибије Црне Горе и њене слободе, зли траг Црногораца, црногорска војска, ни ђаво с дна пакла не може бити црњи него Црногорци, равнодушни Црногорци, соколови црногорски момци, непобједни Црногорци, с позна-

²⁹ Сам Његош је одолио сваком стриктном националном стврставању. „Јесам Раде Томов с Његушах, владика и господар Црне Горе и нечесов поета несретњи, јесам Црногорац и Србин, и Словен, и мрва праха земнога под овим небесима”.

³⁰ Уп. Петар II Петровић Његош, *Лажни цар Шћејан Мали*, Дјела, ЦИД, Подгорица 1998, стр. 241-242.

тим стихом „Што је било то ће бити Црногорац побједити”, док је Црна Гора с мора на Морачу, никад покорена, итд. У осврту на наведене стихове из оба сцјева Слободан Томовић закључује да се термини „Србин” и „Српство” готово неизбјежно јављају кад пјесник уопштава историјске симболе настојећи да оживи архетипске слике средњовјековног витештва у свијести савременика. Посебно се то односи на владавину српске династије Немањића у доба њене највеће моћи. Када се обраћа савременицима, Његош употребљава ријечи „Црногорац” и „Црногорци”. Династија Немањића и оквир српске средњовјековне државе, и употреба појмова Србин и Српство у конфесионално-политичком смислу увелико су утицали на ширење српског имена у Зети и Црној Гори.³¹

У Његошевим писмима налази се довољно ознака за народно-национално препознавање Црногораца и Срба. Истовремено је повременом употребом појмова наш народ, Славеносрби, славеносрпски народ замућивао етничку припадност. Писао је највише Јеремији Гагићу, чак 37 писама, па српским владарима, државницима, званичницима, хрватским угледницима, чешће турских пашама, страним дипломатама. У писмима (њих 223) која сам прегледао,³² Црногорци, црногорски народ итд. спомињу се 147 пута, једном заједно Црногорци и Брђани, а Црна Гора 67 пута. Када се бави практичним потребама својих сународника, интересима црногорске државе, односима с Турском и сл. сасвим изричито помиње Црногорце и Црну Гору. Довољно је наводио особине Црногораца и црногорског народа да се могу сматрати народносном посебношћу. Потписује се у звању черногорског и црногорског архимандрита (у почетку), поглавито владике. Србе спомиње 71 пут, Србију 13 пута, најчешће у писмима Милошу Обреновићу, Александру Карађорђевићу, Илији Гарашанину, па Сими Милутиновићу, Вуку Стефановићу Карацићу итд. У шест писама Александру Карађорђевићу честита ступање на књажевски пријесто, општу радост српскога народа, и његову лично, „јединоплемене мени Србије”, „уздајући се у Ваше српско чисто и неразрушимо пријатељство”, и какав ће то Србин бити који „неће Вас љубити”. Жели да Александар и Србија потпомогну да се покрене српска сила у Босни против Турака. У јулу 1851. године се јада што српски род није једнодушан, но совјетниви дичне Србије трче к непријатељима да шпијају и издају што се у Својету ради, што је рака сваком добромислећем Србину. Да није ове несреће, Црна Гора не би била Србији полусестра, „но цијела и родна сестра”. Много раније жели Милошу Обреновићу добро здравље у своје и име читавога црногорскога народа. Била би му неограничена радост да сви Славеносрби, а особено Срби и Црногорци утврде једно правило књигопечатања. У

³¹ Уп. Слободан Томовић, *Коментар Горској вијенца*, Универзитетска ријеч, Партизанска књига, Никшић–Љубљана 1986, стр. 383-388.

³² Уп. Петар II Петровић Његош, *Изабрана њисма, Дјела*, исто, стр. 791-880.

писмима Гарашанину највише испољава своје српско осјећање, па захваљује што се, „ако и каткада”, српски књаз и господар и Гарашанин сјете „овога српскога крша”, па хвали Гарашанина који више од свих послује за Србство, „и нема једнога Србина који Вас више од мене љуби и почитује”. И у једном писму Сими Милутиновићу истиче тврди и крвави крај, српски од искона, и моли га да препоручи књазу и правитељству „наш народ који се исељава из Црне Горе у Србију, да буду како браћа Србљи примљени...” Сестрића Петра Перовића Цуцу савјетује: „Немој име црногорско посрамити међу младијем нараштајем јединоплеменика”.

У писму Ј. А. Турском разликује Црногорце, Србе и Хрвате. Пати што се Јужни Словени нијесу ујединили да збаци јарам ропства, што Југословени силе своје не познају (Меду Пуцићу). Црну Гору назива Словенском Спартом. Јада се Јеремији М. Гагићу што за подвиге и борбу Црне Горе и Црногораца за слободу, за словенско име, за христјанство не има благородне симпатије. У писму од 14. октобра 1832. године, пак, љутито узвраћа на ријечи једног аустријског званичника који Црногорце турском рајом назива да Црногорци никада раја нијесу били, нити ће. „Црногорац кад изгуби своју слободу и независност, он више свој живот не ишчитава...” У вријеме бурне 1848. године обраћа се Бокељима, гдје казује јединство Црне Горе и Боке. „Бока је и Црна Гора тако спојена као душа и тијело, један народ и дух, један обичај и језик, и један без другога не може ни живјети ни умријети, и зато вас ја у срцу не разликујем од Црногораца и готов сам вазда с вама зло и добро дијелити”.

За оне који хоће Његоша да стриктно етнички именују или да га узму за свједока да су Црногорци чисти Срби, и да је сам Његош оличење Српства свакако је најчуднија његова мисао из писма Осман-паши Скопљаку о томе ко све спада у „наш народ”. Наиме, када се спори са Осман-пашом који Црногорце назива хајдуцима, Његош каже да нимало није срамотно бити хајдук, пошто значи *chevalier* (*Ritter*). У кавалере хајдуке увршћује Марка Краљевића, Рељу Омучевића, Гергелез Алију, Тала Орашанина, Скендербега, Стојана Јанковића, Илију Смиљанића, Баја Пивљанина, војводе Драшка Поповића, Вука Мићуновића и Вељка Петровића, Црнца Карамахмута, Карађорђа, и тројицу који су тада још били у животу: Абделкадера, Шамила и војводу Мића Морачкога. Заједно су разнолике расе, етничке и народносне скупине. Истина, Његош није дао име „нашем народу”, али је довољно растегљиво да се оповргну свакакве етничке искључивости. Вредносно се може тумачити да Његош узима за мјерило однос према праву и слободи људи и народа. Јер, необуздана и дивља турска сила претвара људе у хајдуке и сабија народ у горе одсвукуд затворене. И кад паша с њим говори као „мој брат, Бошњак, ја сам твој брат, твој пријатељ, али кад говориш као туђин, као Азијатин, како непријатељ нашега племена и имена, мени је то противно...” Његош народности придаје моралне и просвјећујуће врлине. У пјесми „Поздрав роду на Ново Љето” жели роду своме да обнови умне силе,

да у проsvјети и напредности народност цвјета, с народношћу живот је душевни, а гдје није – „без душе кипина”. У истој су пјесми и стихови „Липо, љепо, лепо и лијепо”, који се цвјетићи у један пупољ одњихају, и „Не пита се ко се како крсти”.³³

Поузданије се Његошева црногорска национална припадност и бивање црногорске нације могу наћи и у документима и изјавама. У два документа међународног карактера о односима Црне Горе и Аустрије, у октобру 1837. и мају 1839. године, потписује се на текст у коме су преци и потомци Црногораца означају да су Нације Црногорске. Црногорски пасош је издавао 1840. године са назнаком имаоца да је Црногорац. У писмима, како је наведено, и на насловној страни *Горског вијенца* из 1847. године потписује се П. П. Н. владика црногорски. У Тестаменту двапут помиње народ црногорски и једанпут народ црногорски и брдски, других „наследника” нема.³⁴ И пред смртну уру разликује Црногорце и Србе. А на самрти је благосиљао и заклињао: „И нека Бог вама, сваком Црногорцу и Србину, ће год који био, благослови и умножи сваку добру работу... Не заборавите на моје ријечи: Љубите Црну Гору и сиротињи чините правду”. Обраћа се и Богу: „О, Велики Самостворитељу, помози јадноме, но јуначкоме црногорском народу, одржи га у слози и витешком поштењу”.³⁵ Како га год ко тумачио, црногорски народ и Црна Гора за њега су били светиње. Занимљиво је да никада није посјетио Србију, матицу српства.

Још од момачких дана умио је да се опре неприхватљивом схватању. У разговору са својим учитељем Симом Милутиновићем, који га је заношљиво уводио у сјај и славу Српства, побунио се мали Раде Томов: „Но, кршна и сиромашна Црна Гора не хаје ни за Немање, ни за Мурате, ни за Бонапарте; сви они бише, па и преминуше и мач свој о Црногорце ћекоји опиташе, па несташе, а Црна Гора остаде довијека и страшнога суда у својој вољи и слободи”.³⁶ Велика искушења у животу у увођењу законског реда у Црној Гори и непрекидна опсједнутост борбом против османске силе за ослобађање покорене браће („Изгоре као владика за Лесендром”) учинили су од Његоша симбол узвишене патње и прегнућа за род свој.

Књаз–краљ Никола наставио је ослободилачке борбе и ратове за самосталност Црне Горе. Зависно од могућности испуњавања стратешког циља подешавао је и своја „национална осјећања”. Наставио је идеју свога претходника да се црногорски статус рјешава у оквиру тзв. балканског питања након рушења османског царства. Војнички и политички пораз претрпљен

³³ Исто, стр. 557-558.

³⁴ Његошев тестамент, *Дјела*, исто, стр. 881-882.

³⁵ Према, Љубомир П. Ненадовић, *О Црногорцима*, Српска књижевна задруга, Београд 1929, стр. 142-143.

³⁶ Према, Голубица за 1843-1844. годину.

1862. године од турске војске предвођене Омер-пашом Латасом, и посредовање великих сила да се Црна Гора потпуно не покори, – преусмјерили су државну политику на тражење излаза у оквиру рјешавања тзв. општесрпског питања. Наравно, црногорска држава би нестала у српству. Идеје, начела и процеси националне интеграције у Европи наводе да се и на Балкану стварају националне државе на рушевинама Турске. Црногорци су, како наводи Живко Д. Андријашевић, – у што је вјеровоао и књаз Никола – сматрали за слободни дио српског народа, а Црна Гора за непокорени дио Српскога царства, „у коју је силно име Душаново прибјегло”.³⁷ Душаново царство постаје „једини исторични модел”, а Црна Гора саставни дио обновљеног царства, заједно са Србијом, Босном, Херцеговином, дијелом Далмације, Старом Србијом и Македонијом. Књаз–краљ Никола је покушао да води политику у интересу своје династије и Црне Горе, па када је увидио да се она може покушати да испуни кроз Душаново царство, у коме ће Црна Гора бити Пијемонт Српства, „државног права Српског царства и династије Немањића”, а и он наслѣдник царске круне, узвисивао је Српство у праву вриједност, макар што је Милан Пироћанац још 1867. године схватио да је „политика цетињскога двора противна обштим интересима Србства”. Сам књаз Никола је пјевао: „Ја ћу бранит Црну Гору сабљом Ивана, а тражићу наше земље круном Душана”. Стварањем „велике” Црне Горе може се остварити таква замисао, и бити партнер Србији у наслеђивању „историчног и етничког права”.³⁸ Свјedoци потврђују да је књаз размишљао о Призрену као о будућем главном граду Црне Горе (руски конзул Јонин 1869).

У веома обимном дјелу књаза–краља Николе, преко 1.000 страница, могу се наћи сасвим противрјечни и супротни ставови о црногорско-српском „националном” осјећању и припадности. У писмима, Аутобиографији, Memoарима, путописима, говорима, у драмама и спјевовима, у пјесмама претежно се спомињу Црногорци и Црна Гора, али је то умногоме натопљено и Српством. Најчешће се обраћа црногорском народу и „мојим Црногорцима”, са познатим атрибутима за јунаштво, највише србује када се обраћа српским владарима. Навешћу на дохват карактеристичне примјере.

Црногорски народ је у оптицају још од 1860. године при ступању на пријесто. И када слави педесет година од тога дана. У обраћању грофу Андрашију, царском и краљевском канцелару Аустро-Угарске, 8. маја 1876. године, такође. При отварању Народног позоришта на Цетињу, 16. маја 1910. године, узвикује: „Нека црногорско народно позориште с достојанством послужи интелектуалном и моралном напретку драгога мом срцу на-

³⁷ Уп. Живко М. Андријашевић, *Црногорска државна идеја у вријеме Николе I Петровића Њеђоша*, Матица, 3, јесен 2000, стр. 147-149.

³⁸ Исто, стр. 151-155.

рода црногорскога!”³⁹ У Мемоарима подсећа на ратни проглас који је упутио црногорском народу пред Вељи рат против Турске. Јуначки црногорски народ је у обраћању народним представницима у Скупштини. Приликом проглашења Имовинског законика више пута спомиње Црногорце и Црну Гору, црногорског грађанина. „Пред нама стоје велики и тешки задаци. Црна Гора није више војнички табор него држава. Црногорац није само војник него и грађанин”. Властима поручује „да су строги и савјесни вршиоци закона и да у примјени законских одређења не гледају ни ко је ко, ни ко се како зове, ни ког је рода и племена, ни који положај заузима, ни којим се крстом крсти или не крсти”. Учестано се позива на црногорски народ након што је Подгоричка скупштина детронизовала династију Петровића: о великим жртвама и мукама које је црногорски народ вјековима подносио, правдања и претурања на црногорски народ у историји незапамћеног злочина, о црногорском народу који је денунциран у Европи нетачним клеветам, о злој и незаслуженој судбини која тишти црногорски народ, који је остао вјеран својим традицијама и савезничкој ствари, о оружаном акцији и спонтаном устанку црногорског народа против насилне анексије Црне Горе Србији.⁴⁰

У својим текстовима Никола Петровић Његош разликује црногорску војску и српску војску, наравно и турску војску, у свим значењима. „Црна Гора је око војнички, који се никада није разилазио откако је у њему развијен барјак слободе и јединства народнога”.⁴¹ У Прогласу мојем добром народу 12. новембра 1915. године вјерује да је црногорски народ богом изабран народ да буде друг у подвизима најбољих народа.⁴²

Обузет Српством, најчешће ради ослобођења и уједињења свеколиког српског народа, у Аутобиографији свети Косово, жали што се и до тада није испунио основни циљ, подсећа да је још књазу Михаилу од Србије 25. септембра 1866. године зборио: све за корист и добро српско...⁴³ Највише србује када пише српским владарима. Кнезу Милану Обреновићу пише 6. марта 1876. године „да нам сада ваља заједничким радом предузети и извршити дјело ослобођења народа српскога”. Заједнички рад је у ствари спас и живот угњетеном српском и словенском хришћанском народу у Турској. У одговору на здравицу краља Александра 1896. године наводи да је божја промисао „нас двојицу означила да смо владари и управљачи српскога народа”. Црна Гора је понос цијелога српства. Радује га 6. октобра 1912. године вијест краља Петра што је храбра српска војска прешла у стару српску

³⁹ Уп. Краљ Никола, *Изабрана дјела*, Обод, Цетиње 1997, стр. 434.

⁴⁰ Исто, 210, 452, 459, 461, 467-469, 498, 511-515, 434-435.

⁴¹ Исто, стр. 217, 218, 221, 224-225, 232.

⁴² Исто, стр. 451.

⁴³ Исто, стр. 50.

земљу. Истом Величанству усхићено поручује да пад Скадра „огрија ми српску душу” и да се нада „у сјајну српску будућност”. Пише му и 15. марта 1914. године да се на темељу независности и једноправности држава и династије учини да се оствари „једном душом сједињено и снажно Српство” са својим богатствима и „купано слободним српским морем”. У једној прокламацији Црногорцима 24. септембра 1908. године чак „обећава” да ће српско сунце љепше сијати за свакога брата Србина. У другој прокламацији спомиње љубав мог српског рода, и да се и усред Црне Горе „миломе Српству једнако служи”. Турцима Хасан Хоту и буљук-баши Муртези објашњава: „...Ја се и моји Црногорци као Срби боримо да спасемо Србе испод турског ропства”. И приликом проглашења Црне Горе за краљевину говори „српско срце моје”, „срце које је куцало сво за Српство”, истиче обновљену краљевину на овој страни српства, прву обновљену краљевину немањиће Зете, чији су темељи дубоки и силазе до „некадашњих зетских краљева Војислава, Михаила и Бодина”, што је велики напредак према каснијем ређању „мојих предшаственика Немањића, Гребелановића, Бранковића, Балшића и Црнојевића” (24. децембра 1912. године).⁴⁴

Колико се ломи црногорско припадање и српско осјећање може се наћи у истом тексту. У приватном писму Шаку Петровићу противи се да се Црногорска народна скупштина преименује у Српско-црногорску народну скупштину. И додаје: „или се иначе правдамо тим да смо Срби поријеклом, а Црногорци провинцијално”, што је у моди и сада. Не разумије такву потребу, али ако би „себи дала такву титулу, што иста заборави мене с предлогом на владу да се и ја позовем, ’Ми по милост божјој књаз и господар српско-црногорски’. И благо се поспрдује са предлагачима када варира да ли се назива Германско-баварска народна скупштина, Германско-саксонска..., Германско-баденска итд., или парламент Англо-саксонски, Шведско-скандинавски итд. Могли су народни посланици, иронично додаје, исто тако истину рећи с називом европско-црногорска народна скупштина или Хришћанско-црногорска (народна) скупштина или још Поднебеско-црногорска народна скупштина. И завршно „удара”: „То су све непобитне истине као истина универзално позната да су Црногорци Срби”.⁴⁵

Изричите се црногорска припадност испољава у појму црногорства. У 1884. години излазили су у „Гласу Црногорца” написи о црногорству, који су изазвали узбуну у Србији и српским крајинама. Смисао црногорства је у црногорском идентитету, без којег нема Црне Горе.

„Црној Гори је животно начело – Црногорство. Без тога Црна Гора не би могла материјално пропасти, у њој би остале оне исте стијене и крши, можда још заодјенуте шумом и зеленилом, у њој би могло бити више народа, богати-

⁴⁴ Исто, стр. 491, 475-477, 442, 510-511, 462-463, 445, 435-436.

⁴⁵ Исто, стр. 508-509.

јег и просвјетљенијег, али не би било више Црне Горе, када у њој не би било Црногорства... Прво што се тиче Црногорства, оно није само јунаштво него и чојство (хуманост). У њему су дакле два елемента, који само кад су у слози састављају идеал Црногорства. У другом свијету за човјека је довољно и само чојство; у Црној Гори хоће се, истина, за потпуна човјека и јунаштво. Али без чојства ни у Црној Гори не ваља јунаштво нити се цијени много..." Црногорство је и етичка, и етничка, и цивилизацијска основа и особина живота Црногораца. Вриједност је у развоју културе, у напретку друштва. „У појму чојства лежи појам уљудности, културе и цивилизације. Када је дакле оно саставни дио црногорства, онда се од њега не може и не смије одлучити нити у супротност с њим довести и све остало што припада или служи здравом напретку: умном просвјећивању". У ранијем тексту наглашава се народни црногорски дух. „У Црној Гори управља се у опште народном црногорском духу, гдје влада потпуна равноправност, без разлике вјере и народности, без погледа на положај и стање свакога који се зове Црногорац".⁴⁶ Суштина је у демократском поимању народности, која се не своди на затворени етнос. У њему су равноправне вјере, па се народност не изједначаје са вјерском припаданошћу. У црногорском духу се оличава својство и право Црногораца на сопствену „колективну личност". Међутим, сваки покушај да се црногорство испуни у посебном националном идентитету затирано је у зачетку. Према писању Сима Матавуља,⁴⁷ нагло се прекидају текстови о црногорству, након жестоких и љутих критика у српској штампи у Србији и крајевима гдје Срби живе. Књаз Никола ипак није одустао од црногорства, пошто га је прогласио за истинску „вјеру" Црногораца. У „Балканској царици", свом најобимнијем и најславнијем дјелу, 1896. године, иако све врви од српства, ослоњен је и стих:

Ко црногорству не био вјеран
богом и људима био тјеран! (све подвучено).⁴⁸

⁴⁶ Према, Глас Црногорца, број 5, 20. 1. 1884. године.

⁴⁷ Уп. Симо Матавуљ, *Биљешке једног њисца*, Обод, Цетиње 1975. године.

⁴⁸ Краљ Никола, *Изабрана дјела*, исто, стр. 597. Стихови у „Балканској царици" не могу бити поуздани знак за народносна осјећања. Непрекидно се преплићу црногорско и српско припадање. Станко Црнојевић, млађи Иван-бегов син, казује својој дјевојци Даници, Балканској царици, да је права Црногорка и она се тиме поноси, која страсно, „црногорски и – махнито", љуби и своје отачаство Зету и свога драгана Станка. „По себи ја сам царица мала, док Црногорком будем се звала" (стр. 611). Кнез Перун, властеличић зетски, Даничин отац, казује за себе да је Црногорац, и за Ивана Црнојевића: „Наш је књаз Иво чисти Црногорац!" (стр. 594, 590). Станко уби зетског властелина Деана што започе „да црногорство своје истиче" (стр. 604). Станко превјери, потурчи се, изда и Црну Гору и Српство, зарад примамљивих турских понуда. У боју му се привиђа сјен Данице „или гениј црногорства навјештава пропаст моју?!..." (стр. 652).

Праву вриједност црногорства као националне ознаке схватио је тек када је изгубио пријесто и државу.

Назирао је, истина, и раније да „братска љубав” није баш идилична. Јада се краљу Александру Обреновићу 1. септембра 1898. године на забрану уласка и насељења Црногораца у Србију. „Тај поступак запрепастио је цијели свијет српски и он га је строго осудио, изгледало је и свијет страни, тумачећи га као неповјерљиво расположење нове српске владе према Црној Гори, а мене и Црногорце заболио је јако”. Тумачи да оно значи „насилно раскидање везе међу Србијом и Црном Гором, у које сам ја усновао сву љубав своју као и народ наш све надање своје”. Додаје и памфлет који је открио сву „страст и мржњу велику без граница према мени и Црној Гори”. Ојађен, жали се у децембру 1915. године руском цару на понашање српске војске, којој је при повлачењу испред аустроугарске војске пружено „братско гостопримство” у Црној Гори.

„Глад, болест и разврат од те војске и народа који је у бјекству, а којег сам и ја видио у најгрознијем нeredу почињу већ одавати се пљачки и побуни, у толикој мјери да се и сам бојим да ће то упливисати на моју војску и мој народ.”⁴⁹

Књаз–краљ Никола је „са задршком” сазнавао какве су претензије Србије, још од Гарашаниновог Начертанија да се Црна Гора приљуби Србији. Непосредно пред анектирање Црне Горе Србији и стварање прве јужнословенске државе почиње да брани црногорску независност и равноправни улазак Црне Горе у Југославију. У обраћању Југословенима 7. октобра 1918. године још казује да у Црној Гори од давнина живе најбољи Срби и Југословени. Но, Црна Гора жели да уђе часно у југословенску заједницу, „да се сложимо и братски уредимо југословенску конфедерацију, у којој ће свако очувати своја права, своју вјеру, уредбу и обичаје, и у којој нико неће смјети наметати првијенство, већ да сви будемо једнаки у чедним њедрима мајке Југославије, те да свако братски и сложено ради на њену напретку и величини у друштву слободних и просвијећених народа”.⁵⁰ Када је Одлуком Велике Народне скупштине Српског народа у Црној Гори детронизована династија Петровића, краљ Никола из изгнанства, пошто му није било дозвољено да се врати у Црну Гору, шаље проглас Црногорцима у коме описује колико је Црна Гора учинила жртава за спас Србије, и како је званична Србија интригама и клеветама за издају оцрнила Црну Гору и њене представнике. Пошто није успјела да дипломатски уништи Црну Гору, све је предузела да покаже свијету „да уништење и обешчашћење Црне Горе желе сами Црногорци”. Када је силним ударцима удружених савезника непријатељ сломљен и напустио Црну Гору, окупирали су је, у име владе Ср-

⁴⁹ Исто, стр. 507, 466.

⁵⁰ Исто, стр. 466–471.

бије њена војска, „с намјером да сруши највеће добро сваког народа и државе – њен суверенитет, и да уништи њено државно биће, које је тековина вјековних напора и крвавих борби Црногораца”. Пориче сваку ваљаност одлука Подгоричке скупштине, која је фалсификовала вољу црногорског народа, била је противуставна и није била надлежна да рјешава о судбини Црне Горе. Све је тако урађено што се од Црне Горе желе створити један или два србијанска округа, којима ће она господарити, а не равноправног брата. Понавља сопствену спремност и допринос Црне Горе југословенском уједињењу, па да би поткријепио своје право, подсећа да је Црна Гора прва развила заставу своју са Душановим бијелим орлом. Упркос свему „довикује” Црногорцима из Неија на Бадњи дан 1918. године:

„Црна Гора је Црногораца. То је било, то ће бити... Црна Гора ће бити успостављена, са свим њеним правима. То је свечано, у неколико пута до сада било прокламовано од стране моћних савезника наших...” Краљ Никола вјерује да ће Црногорци сами одлучити о будућности Црне Горе. „Сами Црногорци и нико више, одлучиће слободно, законским путем, о будућности Црне Горе, која ће увјерен сам, бити достојна своје прошлости. Ја ћу ту одлуку први поздравити каква год она била. Ни ја ни моја кућа нијесмо се попели и држали на пријестолу Црне Горе силом; нећемо на њему ни остати, ако то захтијевају интереси Црне Горе и југословенског народа...” Нада се да ће право побиједити силу, а истина лаж, и да ће Црногорци моћи слободно и достојанствено рећи шта мисле о будућности Црне Горе. На крају их поздравља и жели срећан Божић и Нову годину и „почетак срећније и заслужније ере у државном и националном животу нашем!” Црногорци нијесу добили прилику да се слободно изјасне, нити је краљ Никола дочекао да се врати у Црну Гору.

Вјеровао је у велике савезнике, и стално им се обраћао за помоћ, разумијеваће и подршку у легитимним правима Црне Горе и своје династије. Они су га увјеравали да ће све учинити да удовоље званичним захтјевима Црне Горе, али су практично удовољили вјештој политици званичне Србије да се Црна Гора, „српска земља”, припоји Србији и заједно уђу у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, „троименог народа”. На једно писмо које је краљ Никола упутио Рејмону Поенкареу, предсједнику Француске, овај му 24. новембра 1918. године одговара да Француска није заборавила јунаштво, којим је Црна Гора „на позив Вашег Величанства устала за одбрану и независност” и позната су страдања народа Црне Горе. Увјерава краља Николу да влада Француске „...неће покушати да учини ништа насилно што би спријечило црногорску нацију да она дође до њене законске тежње”.⁵¹ Француска је практично најзаслужнија што је нестала независна Црна Гора. Занимљиво је, за тему о којој говоримо, да Поенкаре сасвим изричито помиње црногорску нацију, па се не може причати да је касније измишљена!

⁵¹ Према, Нико Хајдуковић, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица 2000, стр. 449.

У поруци Жоржу Клемансоу, пресједнику Конференције мира, 26. августа 1919. године, краљ Никола се тужи на несрећну судбу која је задесила црногорски народ и Црну Гору због насилне анексије Црне Горе Србији, коју су извршиле власти и србијанска војска. Мјере насиља након тога су изазвале „оружану акцију и спонтани устанак црногорског народа”. Краљевска влада Србије, наставља, поступа у Црној Гори као да она није ништа друго до један дио Србије. Наглашава да питање Црне Горе није династичко питање, него право Црне Горе да располаже собом у својству независне државе. А част и слобода су два добра која је црногорски народ успио сачувати током вјекова по цијену неизмјерних жртава.⁵²

Припојена Србији, па онда централистичкој Југославији, Црна Гора је изгубила суверенитет и претворена, под именом Зета, у једну од 33 области под управом династије Карађорђевића. Утопљени у Српство, које им је поништило државни, национални и културни идентитет, изгубивши своје име, Црногорци се нагло национално освјешћују. Спознају да нијесу исто са онима који су им све одузели и претворили их у поданике туђег режима, а Црну Гору у забачену, занемарену и заосталу провинцију. Објективно обликовани самосвојни национални идентитет у вријеме владања династије Петровића Његоша надграђује се свијешћу и о сопственом интересу.

Угледни српски научници: историчари, социолози, правници, политиколози, етнологи (Драгослав Јанковић, Бранислав Ђурђев, Радомир Р. Лукић) потврђују постојање црногорске нације на сопственој државности и претежно из српског народа.⁵³ У својој студији „Национално питање у савременој епохи” др Најдан Пашић наводи основне друштвено-историјске услове (одвојен историјски развој, ослободилачке борбе, независна држава, сопствена династија) који су довели до стварања црногорске нације. Црногорски народ је основа из које она израста.⁵⁴ Српски етнолог Татомир Вукановић налази да се црногорски народ темељи на илирској етногенези, као што су и Срби централне Србије и Косова у своју етногенезу уткали дардански етнос. Јужнословенски црногорски народ „почива на темељима илирске етничке баштине, са којим се путем асимилације стопио још у VII-VIII столећу,

⁵² Уп. Краљ Никола, *Изабрана дјела*, исто, стр. 511-515. Принц Петар Петровић, Николин син, у интервјуу римској Трибуни, који је пренијело Уједињење (број 14 од 5. јула 1918. године), изјављује да Црна Гора постоји као колективна личност, као нација. И пита: како се може негирати историјска свијест – битни елемент народности – једном народу који већ 640 година живи уједињен и компактан у једном свом уједињењу, у једној својој држави?

⁵³ Према, *Постанак и развој српске нације*, исто, стр. 37-38, 55, 80, 177.

⁵⁴ Уп. Др Најдан Пашић, *Национално питање у савременој епохи*, Радничка штампа, Београд 1873, стр. 91-92.

након својег етничког живота у данашњим црногорским земљама”. По њему Црногорци су најприје Словени, потом Срби, па на крају Црногорци.⁵⁵

Које су самосвојности националног обликовања Црногораца у доба династије Петровића Његоша?

У класичним нацијама на Западу борба се водила против феудалног поретка а за слободно тржиште новца, најамне радне снаге и капитала, на индустријском типу производње. У Црној Гори истовремено се водила борба за разбијање затворене племенске организације и природног начина привређивања, и против османске империје у ослобађању и уједињењу територија и сународника које је држала под својом влашћу.

Непрекидним ослободилачким борбама и ратовима Црногорци су успјели да одрже фактичку самосталност своје државе, и да Црна Гора међународно призната за независну државу на Берлинском конгресу 1878. године знатно увећа своју територију, добије излаз на своје море, ослободи градове, настави са развојем робне производње, саобраћајница, улагањем иностраног капитала, укључивања у Европу.

У западним нацијама централизација државне власти рушила је партикуларне феудалне односе и омогућавала да се успоставља јединство нације на основама новог начина производње и културне интеграције. У Црној Гори су Петровићи непрекидно радили на организовању, јачању и централизовању државе, законима и принудом. У рађању нација на Западу повољност су биле апсолутне монархије које су обезбјеђивале да се успоставља законска једнакост грађана наспрам феудалне партикуларности и система повластица, зависности од феудалних власника. Владари династије Петровића су завели апсолутну монархију, у којој су били неприкосновени господари и истовремено уводили законе, „даривали” уставе, стварајући услове за грађанско друштво парламентарне вишепартијске демократије.

Особеност је црногорског друштва и црногорске нације/државе што је у примјени, напоредо са државном централизацијом, непосредна народна демократија. У традицији још из доба Војислављевића, па Балшића и Црнојевића, од формалног потпадања под турску управу, од 1500. године, због учествује у одлучивању о свим значајним црногорским потребама. Владари Петровићи у Јединокупном сабору налазе упориште за своје државне програме и намјере, а народ подржава своје владике владаре у вођењу политике.

⁵⁵ Уп. Татомир Вукановић, *Етногенеза Јужних Словена*, Врање 1974, стр. 310. Вукановић наводи тврдњу Ст. Станојевића да је на темељу „србовања, које је поспјешивано под утицајем православне цркве након обнове пећке патријаршије у XVI стољећу, истицано (XVII-XVIII стољеће) да је „Црна Гора не само српска земља, него и део Србије”. Засади такве србизације трају до данас.

Петровићи су народна династија, израсли из народа и бирани од народа. Временом постају насљедни владари, са избором насљедника. Особитост династије Петровића је и у чињеници да су били истовремено и свјетовни и духовни владари, који нијесу заводили теократију, него стварали модерну државу, која је увелико омогућила и националну самобитност Црногораца. Много су чинили на културном обликовању Црногораца. У традицији Црнојевића, који су основали прву ћирилицу штампарију у јужнословенским земљама и са сврхом да се културом бране од наступајуће најезде азијатских освајача, подизали су школе, културне установе, издавали листове и часописе, својим књижевним дјелима одуховљавали Црногорце.

Чојство је особено својство Црногораца, које су уздигли у највећу врлину и узор. Свијест о посебности Црногораца нарочито је испољена у непрекидним ослободичким борбама и у (н)агону чојства и јунаштва. Слободни људи у чојству сједињују и начин живота, и пожељан систем вриједности, који се дјелом потврђује, и друштвени однос, који ствара одговорног припадника заједнице, и осјећање поштовања себе и другог, и морални закон напоредо с оним који проглашује држава, и свијест о индивидуалним и колективним обавезама свих.

Национално освјешћивање Црногораца противрјечно се обликовало на аутентичном црногорском етносу и етосу, у својој независној држави, и на српској црквеној и државној традицији, која их је напајала српством. Надграђено на друштвене, државне и културно-духовне тековине створене у вријеме династије Петровића Његоша Црногорци су објективизовали свој национални идентитет и индивидуалитет у модерној националној заједници.

Prof. Dušan IČEVIĆ, Ph.D.

FORMING OF MONTENEGRIN NATION IN TIME OF THE PETROVIĆS NJEGOŠ

Summary

In time of the Petrović Njegoš dynasty national consciousness of the Montenegrins was inconsistently formed.

In voluminous work of the Petrović Dynasts one can find versatile statements on social and national being of the Montenegrins. In their documents and addressing they mainly mention the Montenegrins, Montenegro, Montenegrin nationality, but also the Serbs, Serbia and Serbianism. The texts of the Petrovićs are used to confirm that the Montenegrins are only the Serbs, that there is no Montenegrin nation. At the same time in the text, context and in spirit of the text of metropolitans and rulers Petrovićs, there is a plenty of evidence that the Montenegrins are Montenegrin people, Montenegrin nation, self-conscious, and that Serbianism, the Serbs only have a religious meaning.

In studying the documents of the Petrovićs one may learn that they were aware of Montenegrin singularity, using Serb's name most frequently in designating more general belonging. Depending on the nationally constructive concept of creating the independent Montenegro or renewal of Serb's Empire they were expressing their Montenegrinism or Serbianism (“crnogorstvovali” and “srpstvovali”).

On basis of the documents of the Petrovićs it is possible to conclude that by their work and activities they have objectively contributed to formation of Montenegrin nation.

In a separate study “The Montenegrin Nation” the author has scientifically explained forming, existence and development of Montenegrin nation.

